

*А.Г.Морозов
(Черкаси)*

Економічні передумови Коліївщини

Український народ вписав немало славних сторінок в історію своєї боротьби проти будь-яких форм поневолення: соціального, національного чи релігійного. Одним із найяскравіших проявів народного протесту стала Коліївщина. Доведене до відчаю селянство, яке становило основну масу гайдамаків, діяло в повстанні надзвичайно експресивно, не жаліючи ні себе, ні ворога. Надзвичайне емоційно-психологічне напруження повстання у поєднанні з цілим рядом супутних факторів, завдяки особливостям форм висвітлення його подій як з одного, так і з другого боку, дещо затінило розуміння справжньої сутності економічних обставин, в яких накопичувалась енергія народного гніву. Між тим економічні причини Коліївщини мали свої, досить специфічні риси. Вони в значній мірі відрізнялися, наприклад, від тих, які лежали в основі практично паралельної Коліївщині селянської війни під проводом О.Пугачова.

Довготривалий період військових потрясінь другої половини XVII - початку XVIII ст. привів до значного знелюднення Правобережжя.

Після Прутського трактату 1711 р. польські феодали знову отримали змогу користуватися щедрими дарами унікальних за своїми відтворювальними можливостями агроландшафтів Наддніпрянського Лісостепу. Єдиним шляхом до того, щоб скористатись цим величезним потенційним багатством було закликання на спустілі землі селянства, надаючи йому переселенські пільги.

Саме в такий спосіб і почалося в 20-х роках XVIII ст. (вкотре вже!) залюднення спустілих земель. Цього разу воно йшло в основному за рахунок повернення в рідні місця, "на дідищу" самого місцевого населення, змушеного покинути їх в 1711-1712 роках.

Відновлені села отримували статус "слобід". Це на 5-8 років позбавляло селянський двір від всяких прямих повинностей на користь місцевого феодала: натурального чи грошового чиншу, роботи на панщині.

Економічний ефект господарювання на масних, достатньо зволожених чорноземах Наддніпрянського Лісостепу був дуже значний. Так, коли на Поліссі, Галичині, на більшій частині Волині середній врожай зернових становив сам-3 - сам-5, тобто 30-50 пудів з десятини, то на теренах майбутньої Коліївщини задовільним вважався урожай сам-5 - сам-10. Зважаючи ж, що погодні умови середини XVIII ст. були, як правило, сприятливі для зернових культур, врожаї останніх становили переважно сам-8 - сам-10.

Закінчення "слобід" тягло за собою виконання повинностей на користь місцевого феодала. Слід однак підкреслити - об'єктивний аналіз наявних джерел свідчить про те, що ці повинності були далекі від крайнощів.

Географічне положення - близькість Запоріжжя - та все ще хитке становище з забезпеченням робочою силою були досить серйозною перешкодою до збільшення прямих феодалних повинностей. В переважній більшості повинність виконувалась в формі виплати порівняно невеликого грошового чиншу. Його розмір не перевищував 5-6 злотих від однієї голови тягла.

Потреба в грошах для виконання повинностей перед паном штовхала селян-чиншовиків до товарно-грошового господарства. Цьому сприяло вигідне географічне становище південно-східного Подніпровського Правобережжя. З Лівобережжям велась жвава торгівля зерном. Активна різноманітна торгівля продуктами сільського господарства та сільськогосподарських промислів велась із Запоріжжям.

Добра на цей час земельна забезпеченість стимулювала і розвиток тваринництва. Так, лише в одному польському місті Владиві щороку продавалось до 20 тис. волів з України.

Польські люстрації 40-х - 70-х років XVIII ст. подають не поодинокі дані про селян-чиншовиків тернів Коліївщини, які мали по 10-20 волів, 20-30 десятин землі, 5-10 голів коней. Селянські господарства з кількістю робочої худоби від 4 до 8 голів становили вже досить значну групу. Таким чином немало господарств за наслідками сільськогосподарського року після сплати чиншу мало в своєму розпорядженні 50-100 злотих.

Та з другої половини XVIII ст. все більшою завадою до розвитку товарно-грошових відносин стає поступове поширення на Правобережну Наддніпрянщину з Галичини, Волині та Полісся фільварково-панщинної системи феодального господарювання.

Це вело до значного посилення позаконотмічного примусу, на перших порах нехай і у відносно м'яких формах.

Але селянство, яке вже пізнало принади порівняно вільного господарського, а отже і соціального життя непримиренно ставилось до, здавалось би, навіть необтяжливих позачиншових повинностей. На момент повстання на Чигиринщині, Смілянщині, Уманщині, Богуславщині один фільварок приходився мало не на десяток сіл. Ніякої мови ще не було й про постійну панщину. Весь обсяг фільваркових робіт міг бути виконаний лише за рахунок нечислених "літніх днів" (тобто, 10-14 днів панщини з двору на рік), однак селянство, не зважаючи на подальшу небезпеку, не поступалось. Не поступалось тому, що справа йшла власне не про ступінь експлуатації, а про забезпечення паростків нових умов господарювання, а отже і існування селянина як товаровиробника. Для мудрого українського трудівника вже в той далекий час стало добре зрозумілим, що свобода економічна є прямий шлях до свободи класової, національної, релігійної.